

גד גילבר

מחקרים השוואתיים על התיישבות יהודית בתקופת המנדט ובמדינת ישראל

יעקב (קובי) מצר, כלכלה, קרקע ולאומיות: סוגיות בהיסטוריה כלכלית ובכלכלה פוליטית בשנות המנדט ובמדינת ישראל, תרגמה מאנגלית דפנה לוי, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשפ"ג, 314 עמ'

פרופ' יעקב (קובי) מצר, היסטוריון כלכלה נודע מהאוניברסיטה העברית בירושלים, הוא פורץ דרך בחקר כלכלת ארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים. תרומה ייחודית וחשובה במיוחד לתחום זה הם מחקריו על ההתיישבות היהודית בתקופת המנדט ועל המשטר הקרקעי בארץ מסוף המאה התשע עשרה ועד הקמת המדינה, וזאת בראייה השוואתית מרשימה בהיקפה ובעומקה מבחינה כלכלית, גיאוגרפית וכתובנית.

בספר שלפנינו מבחר של תשעה מאמרים שפרסם מצר לראשונה בכתבי-עת ובקבצים באנגלית. בקובץ שלושה שערים: השער הראשון עניינו מאפיינים כמותיים של כלכלת המנדט; השער השני עוסק בהתיישבות, קרקע ולאומיות אתנית בתקופת המנדט ובמדינת ישראל; ובשער השלישי נדונים מאפייני הגירה ודפוסי תעסוקה

יעקב (קובי) מצר כלכלה, קרקע ולאומיות

סוגיות בהיסטוריה כלכלית ובכלכלה פוליטית
בשנות המנדט ובמדינת ישראל

בקרב יהודים במאה העשרים. שלושת המאמרים המאוחרים בקובץ פורסמו בתריסר השנים האחרונות (בשנים 2013 ו-2019) ונוספו עליהם עתה עדכונים והפניות לפרסומים מאוחרים יותר (עד 2021). שלושתם מכונסים בשער השני (הפרקים החמישי-השביעי). מאמרים אלה ריתקו אותי במיוחד ובחזרתי להתמקד בהם כאן משום הרלוונטיות שלהם לדעתי להתפתחויות שחלו בישראל בשנים האחרונות. בעבודות אלה עמד מצר בין היתר על ייחודה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בהקשר השוואתי רחב.

שהתפתחו בעידן האימפריאליזם הקולוניאלי בעת החדשה. שלושתן תפסו את עצמן כאחרות, כלומר הן קהילות שחשו זרות וניכור, ואוסף שהן ידעו גם לא מעט השפלות וסבל בחברות שבהן חיו ושמעו היגרו לארץ או לאזור שבהם התיישבו. יש לזכור כמובן שקווי הדמיון בין שלוש החברות מתייחסים לתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה. לדברי מצר תפיסת האחרות (otherness) מילאה תפקיד חשוב ביצירת חברות מתיישבים אלה ובעיצוב אופיין ותפיסותיהן. אחת ממסקנותיו מההשוואה בין שלוש החברות הנדונות היא ש'הדרה כלשהי' של כל אחת מהן בארץ ההגירה הייתה כנראה חיונית לכינון [...] ללא קשר למקורן או לטבען' (עמ' 167).

בפרק השביעי (עמ' 170-199) נדונה הזיקה בין משטר קרקעי, זכויות קניין קרקעי ומימוש יעדים אתניים-לאומיים – כלומר ביצור ריבונות טריטוריאלית – ביישוב היהודי-הציוני ובמדינת ישראל. מצר פותח את הדיון בהבחנה של ג'ייקוב לוי בין התפיסה האתנית-הלאומית של הקרקע במדינות שמקורן בחברות מתיישבים, ששיקולי ריבונות קדמו בהן להבטחת זכויות קניין בקרקע, לבין הגישה הליברלית, שלפיה הקרקע היא נכס סחיר בר חליפין (עמ' 170-171). בדיון הספציפי על התפתחות התפיסות הציוניות באשר למשטר הקרקעי בארץ-ישראל מצר מדגיש שמתחילת תקופת המנדט היו למעשה זכויות הקניין הקיבוציות בקרקע 'הנחיה אתנית-לאומית מחייבת [...] להבטחת הקמתה של ישות מדינית יהודית טריטוריאלית בארץ ישראל' (עמ' 175). הוא מתאר את התהליך הסבוך והמורכב של הגידול בשטח אדמות הלאום החל ברכישות קרקעות פרטיות על ידי קק"ל בשלהי התקופה העות'מאנית, המשך בחוקים שנחקקו לאחר מלחמת תש"ח להסדרת מעמד קרקעות שהיו בבעלות הפליטים הפלסטינים וכלה ב'חוק יסוד:

פנורמה עשירה של תנועות התיישבות בהיסטוריה האנושית נפרסת בפרק החמישי (עמ' 125-141), ואציין שתיים מכלל הקטגוריות וההבחנות שהמחבר ומחבר-שותף, כריסטופר לויד, דנים בהן. קטגוריה אחת היא קולוניאליזם התיישבותי של חברות מתיישבים במאה השבע עשרה ובמאה השמונה עשרה בצפון אמריקה ובאוקיאניה; בעקבות גלי הגירה וייבוא הון ניכר ותוך דחיקת האוכלוסייה הילידית, גם על ידי הרג, ממאחזיה המסורתיים, הצליחו המתיישבים לכוון מוסדות פוליטיים, כלכליים ותרבותיים חדשים ובתהליך ממושך הקימו מדינות ריבוניות – ארצות-הברית, קנדה, אוסטרליה וניו-זילנד. הקטגוריה השנייה שאציין היא מושבות שואבות משאבים – קולוניות באזורי האקלים הטרופי באמריקה הלטינית ובאפריקה שהמהגרים התמקדו בהן במיצוי העושר ממשאבים טבעיים, למשל מכריית מרבצי מתכות ומגידולים חקלאיים עתירי עבודה שנועדו לייצוא. מדינות המוצא של המהגרים מיסדו במושבות אלה מונופולים ותקנות סחר שסייעו לשאיבת הרווחים מהן אל מדינות האם. המוסדות שהוקמו במושבות לא עודדו השקעות מקומיות ולא קידמו תיעוש. בהמשך למחקרים השוואתיים שפורסמו בעשורים האחרונים מצר מדגיש כי אופי המוסדות הפוליטיים ומערכות החוק והמשפט שהתגבשו במושבות משתי הקטגוריות הללו קבעו במידה רבה את עתידן הכלכלי כשהיו למדינות ריבוניות. הפרק השישי (עמ' 142-169) מתמקד בהתיישבות היהודית בתקופת המנדט תוך השוואתה לשתי חברות מתיישבים אחרות שצמחו במאה התשע עשרה – ההתיישבות האפרו-אמריקנית בליבריה וזו המורמונית ביוטה בארצות-הברית. שלוש חברות מתיישבים אלה, לפי הטיפולוגיה של מצר, הן 'לא טיפוסיות', רוצה לומר הן שונות במהותן מחברות מתיישבים

והיעדרו המוחלט של מרכיב זה בהתיישבות היהודית. בהקשר זה יש להעיר כי לא דומה התפקיד שמילאה מעצמה שתמכה כמה שנים בהתיישבות היהודית לתפקיד שמילאו מדינות האם בהתפתחות המושבות בצפון אמריקה, אוקיאניה ואפריקה. שנית, האוכלוסיות הילידיות או המקומיות במושבות בצפון אמריקה ואוקיאניה הוכנעו באופן שלא יכלו לאיים על תוצאות ההתיישבות או לעצב אותה; הן לא הצמיחו תנועות לאומיות. לעומת זאת בכל המושבות – או המושבות לשעבר – שצמחו בהן תנועות לאומיות של האוכלוסייה הילידית והתפתח בינן לבין המתיישבים מאבק דמים, נאלצו המתיישבים לוותר על השלטון ומרביתם נטשו את מקומות מושבם והגירו לארץ האם או למקומות אחרים. מבחינה זו ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל ובהמשך במדינת ישראל היא תופעה היסטורית ייחודית: בצירה קמה תנועה לאומית ילדית, התנועה הלאומית הפלסטינית, ונאבקה – ונאבקה – בה באופן מתמשך ומתעצם זה יותר ממאה שנים, ואין הכרעה בין השתיים. גם אין הסדרה של דריקים ביניהן.

הדיון הנוקב בארץ בשנים האחרונות בשאלות יסוד הנוגעות למגמות התפתחותם ולעיתים של המפעל הציוני ושל מה שהתחיל כחברה יישובית יהודית בשלהי התקופה העות'מאנית ונמשך בתקופת המנדט, מפנה אותנו לעבודותיו החשובות של מצר. הפנורמה ההשוואתית שהוא בנה מקנה לנו תובנות שאין להן תחליף בהבנת ייחודו ומורכבותו של מפעל ההתיישבות היהודית בארץ. יש להודות להוצאת 'מאגנס' על שטרח להוציא קובץ מאמרים זה בתרגום עברי נגיש. למותר לציין שכל מי שמבקש להבין את תולדות הנתיב שהחברה הישראלית הולכת בו בדור האחרון ראוי שיקרא ספר זה.

מקרקעי ישראל' (1960), שחל על 93 אחוזים מהקרקעות במדינה. החוק קבע שלהוציא חריג מוגבל בהיקפו תהיה הבעלות על אדמות אלה בידי רשויות המדינה וק"ל ולא תועבר לאחרים, כלומר החוק קבע את הגישה האתנית-הלאומית לקרקע במדינת ישראל. אין בחוק זה ואף לא בחוקים או בתזכירים אחרים איסור על החכרת אדמות ק"ל ללא-יהודים, ואולם 'בפועל זו הייתה מדיניותה [של ק"ל]' (עמ' 183, הערה 18). 'חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי' (2018) חזר וקבע את ההעדפה האתנית-הלאומית בתחום הקרקעות. כמו בפרקים הקודמים המהובר מעשיר את הדיון על ידי התייחסות למקרים רלוונטיים בחברות ובמדינות אחרות. ההשוואות מעמיקות את הבנת מהות הסוגיה הנדונה. מכלל המקרים שמצר מביא – גרמניה בשלהי המאה התשע עשרה ו'הפרובינציות הפולניות', ליטא הפוסט-סובייטית, שווייץ ועוד – המקרה המאלף ביותר הוא זה של ארצות-הברית. גם בארץ זו, סמל הליברליזם הכלכלי, נחקקו עוד בתחילת שנות התשעים של המאה החולפת בכמחצית מן המדינות חוקים שנועדו להגביל את היקף הקרקעות שאזרחים זרים רשאים לרכוש. מתברר שהקשר התודעתי וגם הקשר הפרקטי בין בעלות על קרקע לבין השגת ריבונות ושמירה עליה הם אוניוורסליים.

הפנורמה הרחבה והמרשימה שמצר פורס לפני הקוראים מאפשרת להדגיש שני קווי ייחוד של ההתיישבות היהודית בתקופת המנדט ובהמשך במדינת ישראל. ראשית, בצד קווי דמיון בין ההתיישבות הציונית בארץ לקולוניאליזם ההתיישבותי בצפון אמריקה, אוקיאניה ואפריקה, יש שוני עמוק בין שתי התופעות: מקומה המרכזי של מדינת האם בקולוניאליזם ההתיישבותי